

A RÁKÓCZI-KOR IRODALMA ÉS PUBLICISZTIKÁJA

I. ESZE TAMÁS ELŐADÁSA*

A Rákóczi-szabadságharc irodalma

»Mostani szabadíttatása idejében hazánkban sokak értelme szerint kard kell több mint könyv» — mondotta Rákóczinak a szabadságharc első esztendejében Ujhelyi István, a XVII. század utolsó negyedének érdemes literátora. »Pennámat leteszem, a fegyverhez nyulok, — Most többet nem írok, csak időtől várok» — így végezte énekét a *Várfalvi Fodor-kódex* névtelen énekese, mikor hírt vette, hogy Rákóczi kurucjai átlépték a Tiszát, s az új kuruc támadás, mint a tavaszi áradat, maholnap előnti a tiszai tájakat. A század utolsó nagy harcában, az ország területének felszabadításával végződő nagy török háború idején, sokan idézték nálunk a Cicerónak tulajdonított híres szállóigét: *Inter arma silent Musae*, háború idején a Muzsák nem énekelnek. Mit is keressenek a Muzsák olyan országban, ahol felperzselt városok házai között könyvek, kéziratok széthullott lapjaival játszik a szél.

Ha valaki úgy akar tájékozódni egy kor, egy nemzedék irodalmáról, hogy csak a nyomtatásban megjelent írásokat veszi számba, arra a megállapításra jut el, hogy a XVII. és a XVIII. század fordulóján, bár béke van már, a Muzsák mégsem akarnak énekelni.

Régi történetünknek legsivárabb szakasza az a két évtized, amely Thököly bukásától Rákóczi felkeléséig, a két kuruc szabadságharc között húzódik, mert a teljes reménytelenségnek ideje. A történetírás még nem tárta fel dokumentumait, de nem mond-e eleget róla, sívárságáról, nyomoráról *Emlékiratai*-ban maga Rákóczi? A Habsburg-hatalom teljes erejével gázolja, feljes kíméletlenségével pusztítja a karmai közé került boldogtalan Magyarországot. Sorvad a nemzeti élet, és sorvadni kezd a nemzeti nyelv is. Thököly idejében még a német inspektorok is magyarul leveleztek a Kamarával, a XVII. század végén már elvtelve akad iratai között magyarnyelvű jelentés. Mikor az udvar a szegénylegények hegyaljai felkelésének leverése után hűségnyilatkozatot követelt a megyéktől, csak egy válaszolt magyar nyelven a Kancelláriának, a későbbi kuruc mozgalmak tűzfészké: Bereg. Rákóczi — erre a korra visszatéve — szellemileg tunya, a nemzeti művelődés iránt közömbös nemességről beszél. Valóban, ha a szabadságharcot megelőző évtizedek könyvtermésére tekintünk, azt látjuk: szinte az utolsó darabjáig egyházi irodalom. A református igehirdetésnek még akad néhány irodalmi értékű képviselője: Debreczeni Ember Pál, Szentpéteri István, de ők már a hanyatló, halálraítélt protestantizmus képviselői. A kor könyvei arról vallanak, hogy a klérus meg akarja törni a rebellis protestantizmust, hogy az ország engedelmes gyarmata lehessen az osztrák háznak. Kérdés, nevezhetjük-e a kegyességi könyvek hosszú sorát egyáltalán irodalomnak? Az uralomra törő katolicizmus nem mutatja a szellemi frissesség jegyeit, könyvei között feltűnően sok régi könyveinek új kiadása. Ami igazán irodalom, az is mind a mult öröksége: Balassa istenes énekei, Beniczky Magyar ritmusai. Még él Gyöngyösy, *Murányi Vénus*-át olvasgatják is, sőt házassági eposznak követője is akad: Kőszeghy Pál megénekli Bercsényi Miklós házasságát Csáky Krisztinával. A század hetvenes-nyolcvanas éveiben nagy események történtek Magyarországon: az első kuruc szabadságharc győzelme, majd hirtelen bukása a török bécsi katasztrófa nyomán, a török hódoltság megszüntetése, nyomában irtózatossá politikai és gazdasági elnyomás, — a *Régi Magyar Könyvtárban* felsorolt könyvek azonban mitsem tudnak a magyar történet változásairól. Erdély irodalma is a *Moribunda Transylvania* vértelen orcáját tükrözi bágyadtan, lélektelenül. A század végén lezajlik Misztótfalusi Kis Miklós tragédiája, s már készülődés van a polihisztor Pápai Páriz Ferencé. Az a könyvtermés, amit a századvég a maga irodalmának tekint, elsősorban arra jó, hogy igazolja Rákóczi megdöbbentő képét a lelkeig-testileg tunya, császári, jezsuita iga alatt nyögő nemesi Magyarországról. Talán egyetlen sora sem szolgált a nemzet érdekét, talán egyetlen mondata sem mutatott a jövő felé. Legfeljebb a mult fényei lobbantak fel benne.

Volt azonban ekkor egy olyan magyar irodalom is, amelyről vajmi keveset tud a *Régi Magyar Könyvtár*, amelyről semmit sem tudnak a főúri kastélyok, a jezsuita rendházak és a protestáns kollégiumok könyvtárjegyzékai: a kéziratossá költészet és a ponyva határán élő s virágzó félnépi irodalom. Ez a kor valóságos, hiteles irodalma, benne sír a megatázott nép, benne lobbann fel az ellenállás szelleme és a jobb jövő reménysége. Hogy mi történt Thökölytől Rákócziig, mi élt a nép szívében, micsoda kínok között vergődött, miben reménykedett, erről minden más forrásnál többet tud a századforduló névtelen költészet. 1689-ben megénekelte valaki a szikszói templom égését, az ének 1694-es kiadásának címlapján ezt olvas-

* Esze Tamás előadása és az azt követő két hozzászólás a Magyar Irodalomtörténet Társaság vitauülésén hangzott el, 1953. november 29-én.

suk : »verse szedte egy a bujdosók közül.« A kötetbe rejtve van egy vers, amelyben a »maga siralmas sorsát kesergő« haza énekel :

Ki valék tündöklő haza,
Vagyok idegenek váza,
Elhullott szépségem máza,
Szemem megáza.

Idegen kezét nyújtotta,
Javimat elprédálta,
Nemzetemet megrontotta,
Földre tapodta.

Könnyeim orcámon folynak,
Mert határim pusztítatnak,
Lakosim szélyvel bújdosnak,
Sírnak s ohajtnak.

Mennyire más a szabadságharcot megelőző évek képe, ha nem a hivatalos irodalom, hanem az efajta versek fényében nézzük! Ez a rejtve élő, de kovászként munkáló költészettől arról beszél, hogy a nép készül kezébe venni az ország dolgát. A bújdosó versek mögött harcra készülő tömegek sereglenek. A nép felkelések sorozatában próbálgatja erejét : visszahull, s megint újrakezdi. Mikor Rákóczi 1703. tavaszán megindult, már tudta, hogy nincs más szövetségese a kezdet nagy munkájában, csak a nép. Csak a nép fogott fegyvert a hazáért, csak az ő költészete énekelte a hazáról.

A Rákóczi-év megnyitásakor azt mondtam, hogy a nagy kuruc szabadságharcnak két örök emlékezetre méltó hőse van : Rákóczi és a harcban álló nép. A nép és a fejedelem szövetségéből kibontakozó szabadságharc történelmünk egyik legértékesebb hagyománya. Midőn irodalmáról akarunk beszámolni, felmérve a nagy küzdelem szellemi eredményeit, elég, ha az író Rákócziról, s írói törekvéseiről és a népi kuruc költészet alkotásairól szólunk, mert e kettőben benne van mindaz, ami a maga korában és azóta is érték, a legmagasabb mértékkel mérve is : irodalom.

*

Tolnai Gábor akadémiai felolvasása már rávilágított : milyen egyoldalú, mennyire hiányos az a kép, amelyet az író Rákócziról alkotott irodalomtörténetírásunk, elsősorban Zolnai Béla alapvető munkássága. Zolnainak igen nagy érdeme, hogy az író Rákóczit kiemelte a méltatlan feledésből, de az ő szemléletében Rákóczi csak a kuruc emigráció írója. A mi érdeklődésünk tárgya a hazai Rákóczi, a szabadságharc hőse és vezére, s mivel kortársai írónak, nagy írónak mondták, mint írókat is magasztalták, nem térhetünk ki a fejedelem itthoni írói működésének vizsgálata elől azzal, hogy művei nem maradtak fenn korunkra. Levéltárának 1710-ben készült lajstroma el is indít bennünket a kutatómunkában. A szabadságharc archívuma külön kötegekben őrizte Rákóczi műveit : a dialógusokat, az orációkat és az *Aurea Libertas* című munkáját. »Méltók arra, hogy cédrusfára írják őket aranybetűkkel« — mondja, — bizonyára nem csak hízélszöveg — a lajstrom készítője. A Rákóczi-kutatás izgató kérdése : hová lettek ezek a művek, megsemmisültek-é, vagy lappanganak valahol? A köteg egyik darabja : Rákóczi gyömrői beszédének fogalmazványa már előkerült, s ismerjük egy olyan imádságba forduló beszédét is, amelyet egyik ütközete előtt mondott katonáinak. S felmerült az a gondolat, hogy a Rákóczi-kor iratai között lévő dialógus-töredékek nem a fejedelem munkái-é? A gyömrői beszédből, országgyűlési előterjesztéseiből, beszédek fennmaradt kivonataiból fel tudjuk idézni a szónok Rákóczit, kiáltványaiból és egyik leveleskönyvében megörzött politikai fejtegetéséből : az *Egy igaz magyarnak hazája dolgai felől való elmélkedéséből* az *Aurea Libertas* szerzőjét. A munkácsi köteg nem is tartalmazta Rákóczi valamennyi művét, teológiai és katonai írásait nem is említi. Katonái számára írt felekezeti imádságára külső országokban is felfigyeltek, s szó szerint belekerült az angol követi jelentésbe. Katonai traktátusa újabb vonással gazdagítja írói képét, s ha helyesen értelmezzük az említett levéltári jegyzék néhány tételét, történetírója is volt szabadságharcának : hadviselésének téli szünetében esztendőről-esztendőre összefoglalta a nagy nemzeti küzdelem eseményeit, s ezzel a maga számára már idehaza előkészítette élete főművét, a szabadságharc történetéről Franciaországban szerzett *Emlékiratai-t*. Végigtekintve az elmondottakon, látjuk : a hazai Rákóczi írói tevékenységének kutatása nem reménytelen feladat, s hogy valóban mulasztást követünk el a kuruc szabadságharc írói fejedelmével szemben.

Hogy mit olvasott Rodostóban, majd két évtizedre terjedő török bujdosásában, tudjuk Zolnai gondos elemzéseiből. De ki írt csak egy sort is a hazai Rákóczi irodalmi művelt-

ségéről? Szabadságharcának történetét szinte napjainkig emigrációs műven keresztül nézte és értékelte történetírásunk, s belső emberének rajza sem egyéb, mint a vallási meditációkba menekülő kései Rákóczi átvetítése a szabadságharc fiatal hősére. Janzenista etretnekségéről értékes könyvet írtak, de ki merte felvetni korábban Rákóczi hazai etretnekségének, helyesebben: etretnekitésének kérdését, ezt a számunkra fontosabb problémát? Emigrációs irataiból következtettek az itthoni Rákóczi érzelmi életére, vallási felfogására, elhatározásainak és cselekedeteinek indítékaira. Így alakult ki a passzív, elmélő, akarategyenge, meditációkban elvesző Rákóczi képe történetírásunkban a valóságos Rákóczi helyett. A nem egészen jóhiszeműen félrenevelt nemzeti közvélemény bizonyára felháborodott volna, ha valaki megírja: a fejedelem tábori sátrában nem csak Augustinust és Szent Terézt olvasta, hanem *Rabelais-t* és az *Ezeregyéjszaká-t* is.

A hazai Rákóczi írói működésének csak egyetlen olyan részlete van, amelyre a kutatás felfigyelt, de amelyet romantikus túlzásával mindjárt ki is szakított a tudományos vizsgálat köréből: költészetének kérdése. Thaly öt-hat verset tulajdonított neki, elképesztő kritikátlanságával még Rozsnyai Dávid egyik közismert versét is, s — *horribile dictu!* — még a pataki kollégium bújdosásáról szóló kesergő éneket is Rákóczi alkotásának vélte. Francia versének felfedezése óta tudjuk: a fejedelem valóban írt verseket. Egyre sűrűsödnek a bizonyítékok arról, hogy a *Rákóczi buzgó éneke* címen ismert megható allomás a szabadságharc vezérének hősi elhatározásáról harcának végigharcolására, valóban Rákóczi műve.

A fejedelem magyaryelvű írásaira is jellemző az *Emlékiratok* és a *Vallomások* tisztá logikája. Az igazságot akarja elmondani őszintén, bátran, sokszor kímélet nélkül. Misem áll távolabb tőle, mint hogy kápráztasson, álltasson, vagy megtévesszen. Stílusának legjellemzőbb tulajdonsága, hogy erős, világos gondolatai érzelmvilágán keresztül jutnak kifejezésre. Kortársaira rendkívüli hatást gyakoroltak beszédei, pedig igazán nem hízelt nekik. Gyömrői beszéde számtalan másolatban maradt fenn korunkra. Másik beszédére feljegyezték, hogy tisztjei sírva hallgatták. Korának legerjedtebb, mert legszükségesebb műfaja a szónoklat volt, a politikai és az üdvözlő beszéd sajátos magyar retorikája hatott elsősorban Rákóczi stílusára. Tartózkodó, higgadt ember volt, de ha a nyilvánosság számára írt, vagy beszélt. — e kettő néki, úgy látszik, egyet jelentett —, kitört belőle gazdag érzelmi élete. Stílusa nyugodt, egyenletes, míg sodrába nem kapja az érzelmet, ilyenkor azonban megduzzad, mint a folyó áradáskor, mondatai egymásba torlódnak, az érzelmi hullám súlyos hasonlatokat, fantáziát mozgó képeket hordoz. Mikor azonban a feszültség feloldódik, vagy el sem kezdődik, a humor is megjelenik Rákóczi stílusában, s ilyenkor a paraszthadnagyk és a kövitelek izes szójárásaival fejezi ki magát. Néhány mondat szécsényi pozíciójából: »Ne felejtse el a nyomorúságodat, és szabadságotnak gyászban öltözött sorsát, fiadnak halálát és külbömb külbömb kínzásokra rendeltetett teátrumokat! El ne felejtse, mondom, nyomorodott özvegyeidet, árváidat, igaz szolgálidnak kiontatott, még csak nem meleg vérét, mindön minden törvénytelenségeket, lelki-festi szabadságodban való megfogásaidat szemléled. Ki tetszik valóságosan a színesebb zöldségű békesség olajfájának keserű gyümölcse!« Az országgyűlésen így beszélt a török szövetség tervéről: »Juthat az is eszünkbe, mely kevés effectusi valának a sok drága materiákban takartatott, arany betűkkel irattatott atnáméknak, és mellyel végeinket, várainkat küzönkbl szüntelen elvévén, rabbá tevének vala. Jobb tehát neked, édes nemzetem kardodat ellenségid országiba villongtatni, mint sem a pogány alatt, piacokon sort ülven dohánt, pipát árulni. Kérdem, jobb-e véreddel fegyverrel visszanyert váraidban a dicsőséges Jézus nevét kiáltanod, mintsem a török Allát nemzeted bosszúságára hallanod? Vallyon ezen segítségnek kihívására ki meri felkötni a kolompot?« Az oráció műfaja a század végén megüresedett, sok volt benne a csillogás, kevés a tartalom, kiveszett belőle az őszinteség és az erő. A szabadságharc nagy élményei újra élő nemzeti műfajj, Rákóczinál művészetté emelték.

Történt már kísérlet a »Rákóczi égisze alatt virágoz« magyar irodalom számbavételére is, Márki irodalomtörténeti vázlatai azonban mégcsak nem is hasonlítanak a valóságra. Nem lehet egy kor irodalmának képét úgy rajzolni meg, hogy csak a nyomtatásban megjelent művekről vesszünk tudomást, s még hozzá azt képzeljük, hogy az egyidejűség együvértartozást is jelent. A Rákóczi-kor irodalmáról szólva, különösen nem mellőzhetjük el a kéziratok műveket, és a bennük megmutatkozó irodalmi törekvéseket. Mi nem egyes művekről, hanem Rákóczi irodalompolitikájáról beszélünk, mert ez a rendezőelve a szabadságharc irodalmának: nincs egyetlen olyan terméke vagy jelensége, melyben ne tükröződnék a fejedelem tudatos irodalompolitikája.

Akadtak már olyan emberek is, akik megbotránkoztak azon, hogy Rákóczi országában az irodalmat cenzúra korlátozta, eleinte a fejedelem esetenként való döntései, majd 1707-től a rozsnyói gyűlés határozata alapján. Nem természetesen, hogy egy szabadságáért, életéért harcoló nemzet vezére a szellem területén sem túri el az ellenség kártevéseit? Magátólérteendő, hogy a Rákóczi-kor irodalma nem ismeri a *l'art pour l'art* elvét, mert abban az értelemben nemzeti irodalom, hogy minden részletével a nemzet függetlenségi harcát szolgálja:

a teológia és a publicisztika, a hadtudomány és a költészet egyként fegyver a nemzet harcának erősítésére.

Hogy mekkora változást idézett elő a szabadságharc a nemzet szellemi életében, erre legjobb példa a teológia, a kor irodalmának ez a terebélyes, korábban sok mérges gyümölcsöt termő ága. Még idősebb tagjaiban élt az a nemzedék, melynek gyakori látványossága, utcai szórakozása volt a nyilvános hitvita, melyben olyan atléták léptek porondra, mint a jezsuita Sámbar Mátyás, a *Vén bial orrára való karika* szerzője, vagy a prédikátor Pósházi János a *Bensült veres kolop és a Görcsös bot* írója. Ez a vitairadalom, — sokszor csak azért mondható irodalomnak, mert ezt is írták, — kezdett újraéledni a szabadságharcot megelőző esztendőben. A jezsuiták nagyszombati nyomdája ontja, másfelől az atyák nyilvános ünnepélyeken égetik el a céljaikat keresztező könyveket. Rákóczi országában nincs hitvita, nem azért, mert a fejedelem cenzurája a nemzeti egység érdekében elhallgattatta, hanem azért, mert a vallási kérdést a politika és az országkormányzás területéről visszautalta oda, ahova tartozik: a benső meggyőződés világába. Utaltunk Rákóczi eretnekítésére. Hívó katolikus volt, egyházpolitikája azonban nem katolicizmusában, hanem a korabeli, egész Európán végigszántó uniós mozgalomban gyökerezett, melyben Bossuet és Leibniz nevével is találkozunk. A XVII. század vége felé Magyarországon is agitál a meglepően józan Spinola-féle uniós kísérlet. Rákóczi akkor ragadta meg az uniós-mozgalom adta lehetőséget, mikor ez Róma döntése következtében már tilalmassá vált. Magyarországon azonban már megérintette a teológiai irodalmat. Hithű református szerzők fordítgatják a katolikus kegyességi irodalom javát. Rákóczi legkedvesebb hitbuzgalmi könyvét, amelynek hatása filológiaiilag is kimutatható írásaiban: Drexelius *Heliotropium*-át korábban Thököly Mikés Kelemen, Komáromi János, majd a fejedelemnek ajánlva, Ujhelyi István ültette át. Rákóczi kedves rodostói olvasmányával, Bona kardinális *Égre kézen fogva vezető kalauzá*-val idehaza találkozott: a debreceni orvos, kollégiumi fizika-professor Huszti István fordította magyarra. Ez az irodalom bizonyára erősítette Rákóczit abban az »eretnek» meggyőződésében, hogy a felekezetek között nem lényegbeli, hanem csak formális különbség áll fenn, s ez kiküszöbölhető. Ebből fakadtak híres felekezetközi imádságai. Még katolicizmusának bensőséges Mária-kultusza is — verse a bizonyosság jöve — szembehelyezkedett a protestánsok ellen fordított Mária-tisztelettel. Rákóczi Máriaja Habsburg-ellenes.

Egészen természetes tehát, hogy publicisztikája mikor Habsburg-ellenes, jezsuita-ellenes is. A főkegyúri jog kérdésében, Brenner apát vitáitában már arra felé tart, hogy Róma-ellenessé váljék. Publicisztikájának egyik nagyhatású irata éppen a jezsuitákat támadó és leleplező *Responsum*, amelyet Katona Istvántól napjainkig kisikkasztottak a Rákóczi-kor irodalmából. Szerzője Rákóczi titkos secretáriusa: Ráday Pál, aki nem csupán korának legjelentősebb közírója, de a magyar publicisztika történetének is kimagasló alakja. A *Recrudescunt*, a *Veracius*, *Egy lengyel királyi tanácsos levelei* — mind az ő tollát és tudását dicsérik. A fejedelemnek bizalmas munkatársa. Rákóczival rokon logikája és következetessége; az ő stílusában is érezzük: az okos, sokszor hidegnek tetsző mondatok alatt láva sístereg, de Rádaynál csak átmelegíti, a meggyőződés hevével élénkíti a mondanivalót. Ráday érvei meggyőzték az embereket, Rákóczi érvei elsodorták. Roppant érdekes jelenség, mikor egy-egy közösen szerkesztett kiáltványban ez a két stílus, ez a két rokon és egymástól mégis annyira különböző ember találkozik.

A kor irodalmának nincs olyan ága, ahol Ráday nem munkálkodott volna. Igénytelen, de bájos szerelmes verseket írt egyetlen szerelméhez — feleségéhez. *Lelki hódolás*-ában tökéletesen fejezte ki a református középnyemes lelkiségét. Történeti feljegyzéseket készített bizalmas küldetéseiről, ő fogalmazta meg a szabadságharc közzjogi érveit és politikai törekvéseit, s ha kellett, katonai szabályzatokat szerkesztett. Munkásságának igen fontos részlete az újságírás. Szerkesztője, írója, propagátora volt az első magyar újságnak, a kuruc cancellária latinnyelvű *Mercurius*-ának.

Aki ekkor katonai dolgokról ír, Zrínyire is figyel. Zrínyinél jelenik meg irodalmunkban egy korábban ismeretlen műfaj: a katonai traktátus. A Rákóczi-korabeli könyvkiadás legjelentősebb eredménye Zrínyi *Ajium*-ának első kiadása, melyet Forgách generális a fejedelemnek ajánlva adott ki 1705-ben Kolozsvárott. Még élt egy tiszamenti faluban, Pütrügyön az agg Tolnai Mihály, Rákóczi jóvoltából gondtalan öregségben, ki Zrínyi katonai elveit népszerűsítette a korai kurucságban. *Szent had* című kis könyve a Zrínyi-műfajnak egészen sajátos terméke, méltó mesteréhez, s egyben remeke a református prédikáció-irodalomnak. Zrínyi keze mozgatja Rákóczi tollát is, mikor katonai traktátusát írja. A katonai szakirodalomban is kezdeményező lépést tesz: gyalogos testőreinek ezredesét, Szentiványi Jánost megbízta a kitűnő németnyelvű katonai kézikönyv, Böckler *Schola militaris moderna*-jának átültetésével. Zrínyire s a kor francia, német katonai irodalmára épülnek a kuruc hadiszabályzatok, — egész sorozat. Csak szép bevezetések révén van közők az irodalomhoz, mégis szólnunk kell róluk, mert bennük Zrínyi tanítása vált létté, gyakorlattá.

Tolnai példája bizonyítja, Rákóczi mennyire megbecsülte a szellemi embert. A bújdosó Pápai Páriz Ferenc számára ő rendel fedelet és kenyeret, s »egy szabad ország nyomdájában« lát napvilágot »romlott hazánk köpora között« írt *Dictionarium*-a, azóta is élő könyve tudományosságunknak. Rákóczi adatai vissza Debreczeni Ember Pál jezsuita kézre került könyveit és írásait, Debreczeni Ember *Historia ecclesiastica*-ja másik napjainkig élő könyve a kornak. Hogy a szabadságharc első éveinek eseményeit nem takarja, a források pusztulása miatt, homály, nemcsak a historikus Reviczky Imre érdeme, hanem azé is, aki a megbocsátandókat megbocsátva, visszaüllette íróasztala mellé.

Az író és irodalmat irányító Rákócziról szólva Ujhelyi István Julius Caesar alakját idézte fel: »Cajus Julius első római császárt egy golyóhason álló, jobb kezében fegyvert, a balban könyvet tartó embernek írták s példázták le a régiek az inscriptióval: Ex utroque Caesar. Azzal a két mediummal lett ura a világnak.« Rákóczi valóban tudta, hogy a harcoló nemzet tarsolyában a kard mellett illik a könyv, mert a könyv is fegyver az igazságért vívott harcban. A kardot markoló sasmadár jelképe lobogóin és kiállításunk plakátján az igazságért való küzdelemnek.

*

Eddig a felszín irodalmáról szoltunk, a költészet a mélyben virágzott. Van ugyan néhány nyomtatásban is megjelent versünk a Rákóczi-korból: 1703-ban Tasnádi H. István a haza határába érkező fejedelmet Ovidius stílusában írt verssorozattal köszöntötte, műve a szabadságharc elég terjedelmes, de nem nagy értékű latinnyelvű költészetének jellemző darabja. 1704-ben jelent meg a csak nevérol ismert Gubás György jeremiád stílusú hosszú panaszló éneke, nyilván a dunántúli kuruc vereségek hatása alatt keletkezett. Ebben az évben került ki sajtó alól egy a hódoltság szörnyűségeit jaggató ének, utolsó sarja az előző század hasonló tartalmú gazdag veresésének. 1707-ben látott napvilágot Székudvari János históriáséneke Kecskeméti borzalmas pusztulásáról: a *Jajhalom*. Szoboszlai Sámuel sólyomkői kuruc kapitány is szerette volna nyomtatásban látni verseit, de éppen akkor kerültek német kézre, mikor nyomdába küldötte őket.

Ha ezek a versek mind elvesztek volna időnk folyamán, a Rákóczi-szabadságharc költészetét nem érte volna jóvátehetetlen kár, hiszen java termését kéziratos énekeskönyvekbe takarította be névtelen vagy alig ismert emberek buzgósa. A vétezi, politikai és szerelmi költészet kincseit ezek őrzik, sajnos többnyire romlott szöveggel, mert az énekek kódexről-kódexre vándoroltak, romlottak, változtak, módosultak. Egyetlen Rákóczi-korból való énekeskönyvünk a *Szencsei-kódex*.

E kéziratos költészetnek jellemző vonása a személytelenség. Akik ezeket az énekeket szerették, nem akartak a hírnév szárnyain kiemelkedni a közönségből, s nem tiltakoztak, mikor a közönség verseiket formálni kezdte a maga érdeke és ízlése szerint. De nem kevésbé jellemző reá az is, hogy népi költészet: az eseményeket a nép szemével nézi és méri. A nép ujjong benne a szabadságharc első győzelmein, melyek az ő győzelmei, a nép siratja a dunántúli és az erdélyi véres vereségeket: a koroncóit, a feketehalmit, a holdvilágit. Jobbágykatonák ujjonganak a táncdalokban: a *Csinom Palkó*-ban és az *Erdélyi hajdútánc*-ban.

A Rákóczi-szabadságharcban viruló kéziratos költészet teljes kivirágzása a XVII. század efajta költészetének. Már jelentkezik Bocskai idejében, Zrínyi környezetében már művészi alkotásokat hoz létre. Az első kuruc szabadságharcban hallgat. A Rákóczi-kort megelőző években a bújdosó-versek járrák, s ének még a szabadságharc alatt is. A korabeli Divinyi-énekeskönyvben megtaláljuk a *Gondviselő édes atyám* kezdetű darabját, Nyuzó Mihály lovasvitézei is bújdosódal énekeltek:

Édes lovam, elfogy a fű,
Őszi harmat, hideg szél fű.

A Rákóczi-kor irodalmára vonatkozó kutatás a költészet terén ért el jelentős eredményeket. Sikerült megállapítania nagyjából a versek időrendjét, s keletkezésük körülményeit is tisztázni tudta. A kutatás eredménye meglepő: a szabadságharc költészete mindössze két esztendőre terjed, s tájak szerint csoportosítható. Erdély és a Tiszatáj énekei már egészen világi énekek, erővel teljes, szemléletes nyelven énekelnek eleinte a győzelem mámoráról, azután a keserves csalódásról. A protestáns többségű keleti tájakon a népek nincsenek olyan keserves tapasztalatai a Habsburg-uralom katolizálási törekveiről, mint a Dunántúlon, ahol a német terror és a földesúri elnyomás brutális vallási kényszerben is jelentkezett. A Dunántúli énekei megőrizték a korábbi prédikátor-költészet jeremiád-stílusát. A tiszántúli és az erdélyi énekekben szó sincs vallási sérelemről, a Dunántúlon a nemzeti sérelem elválaszthatatlan a vallástól. A költészet javarésze még mindig protestáns eredetű, de a Felvidéken irodalmunk történetében most először — felbukkannak katolikus szemléletű kuruc énekek.

Miért hallgatott el a népi jellegű vitézi költészet a szabadságharc harmadik esztendejében? A vereségeket sirató énekek már a felkelés válságára utálnak. A küzdelem első lendületében mindenki biztosra vette, hogy rövid háborúval teljes sikert fog aratni Béccsel szemben a nemzeti küzdelem, s a győzelem meghozza a jobbágykatonák reménységének teljesülését is: felszabadulhatnak a jobbágyi állapotból. A fegyverbeálló tiszántúli és erdélyi jobbágyok vére hullásáért ezt kívánta, s reménysége Rákóczi ígéreire támaszkodott. Mikor a nemesség ellenállása miatt a felszabadítás késett, a jobbágykatonák meghasonlottak a szabadságharc nemesi tisztikarával. Utolsó két énekük: a *Két szegénylegénynek egymással való beszélgetése* és a *Szegénylegények éneke az osztályharc költészeté: »Vége vagyon böcsi szegény legényeknek, de vagyon világa a sok prémeseeknek.«* A két szegénylegény-vers egyedülálló terméke kéziratossá költészetünknek, s egyben legvirágzóbb szakaszának befejeződése is.

A kutatás arra is rávilágított, hogy a *Rákóczi-nóta* már nem tartozik bele a szabadságharc költészetébe. Új műfajt, új fejlődési irányt jelöl: a XVIII. századbeli új Habsburg-ellenyomás ellen tiltakozik, s legjellemzőbb darabja egy népi gyökerzetű hazafias költészetnek, a *Rákóczi-kesergők* családjának. A *Rákóczi-nóta* köti össze a szabadságharc költészetét a kuruc ellenállás nagy hagyományához visszanyúló műköltészetet. Kazinczy, Kölcsey, Petőfi neve jut eszünkbe, mikor a *Haj, régi szép magyar nép* sorait halljuk. Viszont Ady, aki irodalmunkban először figyelt fel a kurucság teljes értelmére, benne a függetlenségi és az osztályharc összefonódására, a kuruc szegénylegény-költészetből merített, elsősorban a *Beszélgés* ragadta meg.

A nagy kuruc szabadságharc névtelen költészetének a társadalmi gyökerzetét már kezdjük látni, de még nem eléggé ismerjük az irodalmi előzményekkel való összefüggéseit. Milyen irodalmi előzményre vezessük vissza például a *Csinom Palkó*-t vagy a *Szegénylegények éneké*-t?

A szabadságharcnak van nemesi költészet is, sőt ez Petrőczy Kata Szidónia énekeiben magasra emelkedik. Új hangot hozott a protestáns énekköltésbe, a pietisták meleg, közvetlen vallomását, s benne szólal meg a német uralom alatt nyögő, hanyatló Erdély bankódása is. Az első magyar költő-asszony s nagyon sokáig az egyetlen. Őszinte, fogságában is állhatatos hazafisága erős szálakkal köti a szabadságharc irodalmához.

A nemesség rajta kívül nem tud felmutatni egyetlen valamirevaló költőt; költőnek legkülönb tagja, Koháry István megátalkodott labanc. Palocsay *Nay módi*-ja inkább érdekes, mint értékes darabja a kor nemesi költészetének, erkölcsrajzokban szegényes irodalmunk ezért tartja nyilván. Van azonban egy névtelen nemesi versünk, *Descriptio*, a szerencse állhatatlanságáról, egyik legművészebb hazafias verse régi irodalmunknak. Az antik irodalomra, a nemzeti hagyományokra, történeti példákra szívesen hivatkozó nemesi stílus kivirágzása; a kurucság kezdetének nagy nemesi verseit juttatja az olvasó eszébe. Vérszerinti rokona a kuruc orációknak, hangja, hőfoka, szemléletmódja rokonítja. A nemesi költészet kedvelt műfaja a pasquillus, a csúfolódó vers, a versben suttogó vagy kiabáló, durva humorban tobzódó kötekedés. Hogy a középnemesség is hanyatló osztály már ebben az időben, ezt versei is elárulják, a pasquillus úgy hozzátartozik a nemes urak életéhez, mint a búcsúzó vers a temetéshez, vagy a házassági vers a lakodalomhoz. Forgách generális, aki tarsolyában Zrínyi műveit hordja, pasquillusokon jártatja az eszét, de az egyházi férfiak sem idegenkedtek tőle. A tudós Gyöngyösy Pál prédikátort alighanem Rákóczi mentette meg attól, hogy egy néki tulajdonított gúnyvers miatt ki ne közösfítsék egyházából. Az irodalomnak a szabadságharc hanyatlásának okairól is sok bizalmas mondanivalója van, ha van fülünk a hallásra.

Bocsássa meg a közönség, hogy a Rákóczi-kor kutatója elfelejtkezett az időről, s mértéken felül vette igénybe türelmét, érdeklődését. A *Várjalvi-Fodor-énekeskönyv* énekesére hallgatva: »Pennámat leteszem, — Most többet nem írok.« Aki a kor költészetéről még többet is szeretne tudni, vegye elő a kuruc költészetet és hallgassa: a harcban a Muzsák énekelnek. Szépen és igazán, mint egy századdal korábban a kuruc bújosóköltészet atyja: Balassa, s másfél századdal később a kurucság politikai és szellemi örököse: Petőfi Sándor.